

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2022, c. 8, s. 2: 995-1027

İbn Debbâğ'ın Düşüncesinde Muhabbet Kavramı
The Concept of Conversation in Ibn Debbâ's Thought

Ahmet AZ

Dr, Diyanet Akademisi, Konya Selçuk Dini Yüksek İhtisas Merkezi
Dr, Religious Academy, Konya Selcuk Religious High Specialization Center
ahmet.az@diyanet.gov.tr

ORCID: 0000-0002-0893-4348

DOI: 10.47424/tasavvur.1164787

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Ağustos / August 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Ekim / October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Az, Ahmet. "İbn Debbâğ'ın Düşüncesinde Muhabbet Kavramı".
Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2 (Aralık 2022): 995-1027.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1164787>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Tasavvufta muhabbet ya da ilahi aşk konusu, sûfîlerin Yüce Allah'ı bilme yollarını inşa ettikleri en değerli kavramlardan ve en önemli temellerden biri olarak kabul edilir. Bu yüzden en eski çağlardan beri farklı din, dil, ırk ve kültüre mensup birçok insanın, özellikle de tasavvufî ve edebî çevrelerin ilgisini uyandırmıştır. Şayet muhabbet ya da aşk olmasaydı, edebî metinlerin birçoğu belki de bugün olmayacaktı. Geçmişten günümüze farklı açılardan ele alınan bu olgu, bazen edebî bir metin içerisinde, bazen de hakkında müstakil risaleler ve kitaplar yazılarak farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu konuyu detaylıca işleyen şahsiyetlerden birisi de Hicrî 7. yüzyıl sûfîlerinden İbn Debbâğ el-Kayravânî'dir. İbn Debbâğ, seleflerinden Fârâbî, Tevhîdî ve Gazalî gibi muhabbeti cemâl ve kemâl nazariyesiyle birlikte ele alan sûfîlerdendir. Fakat onu farklı kılan husus, cemâl ve kemâl nazariyeleri yanı sıra âşıkların halleri, hakiki muhabbete ulaşmanın yolları, muhabbetin kısımları, kemâl ve cemâlin hakikati, manevî muhabbet, muhib sâliklerin zevkleri... muhabbetle ilgili konuların hemen hemen tamamını sistematik bir bütünlük içerisinde ele almasıdır. Ayrıca tasavvufî hâl ve makamları şer'î ölçülerle kayıtlaması, zâhır-bâtın, latîf-kesîf, ulvî-süflî kavramları sistematik olarak ele alması ve bunları muhabbetle ilişkilendirmesi onun fikirlerinin bir mecmuasını oluşturur. İbn Debbâğ, konuyu ele alışı ve işleyişi biçimiyle, aslında yaşadığı dönemin tasavvuf anlayışına da ışık tutmaktadır. Bütün bunlar, çalışmamızın önemini ortaya koymakla birlikte aslında yöntemini de belirleyen hususlardır. Öte yandan ülkemizde İbn Debbâğ ve onun muhabbet anlayışıyla alakalı akademik alanda herhangi bir çalışmanın bulunmaması bu konuyu tercih etmemizin ana saiklerindedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Aşk/Muhabbet, Kemâl-Cemâl, İbn Debbâğ, Meşâriku'l-envâr.

Abstract

In Sufism, the subject of love or divine love is considered as one of the most valuable concepts and the most important foundations on which the Sufis build their way of knowing Allah. For this reason, it has aroused the interest of many people, especially mystical and literary circles, from different religions, languages, races and cultures since ancient times. If there were no conversation or love, many of the literary texts would not exist today. This phenomenon,

which has been handled from different perspectives from past to present, has been subjected to different evaluations, sometimes in a literary text, and sometimes by writing separate treatises and books about it. One of the personalities who dealt with this subject in detail is Ibn Debbâğ al-Qayravani, one of the Sufis of the 7th century Hijri. Ibn Debbâğ, like his predecessors Fârâbî, Tevhîdî and Ghazali, is one of the Sufis who consider love together with the theory of beauty and perfection. But what makes it different is that besides the theory of beauty and perfection, the states of lovers, the ways to reach genuine love, the parts of love, the truth of perfection and beauty, spiritual love, the pleasures of fellow devotees... In addition, his recording of mystical states and maqams with shar'i measures, his systematic handling of zahir-bâtın, latîf-kesîf, lofty-sufî concepts and associating them with love form a collection of his ideas. In fact, Ibn Debbâğ sheds light on the understanding of Sufism of the period in which he lived, with the way he handled and handled the subject. While all these reveal the importance of our study, they are also the issues that determine its method. On the other hand, the absence of any academic study related to Ibn Debbâğ and his understanding of love in our country is one of the main reasons why we prefer this subject.

Keywords: Sûfîsm, Love/Muhabbet, Kemâl-Cemâl, İbn Debbâğ, Maşâriku'l-anwâr

Giriş

İlâhî aşk konusu, tarih boyunca tasavvufun olmazsa olmaz temel konularından biri olmuştur. Hatta tasavvuf tarihinde aşk ve muhabbetten söz etmeyen neredeyse hiçbir sûfî yoktur. Zira sâliki rabbiyle buluşturmayı amaçlayan sûfîler, çoğu zaman maddi/beşerî aşkı, ilâhî aşka ulaşmak için bir basamak addetmiş, hatta bazıları bunu tasavvufa giriş için bir ön şart kılmışlardır.¹ Öte yandan tasavvufî çevrelerde beşerî münasebetlerin ötesinde âşık-mâşuk arasında özel bir iletişim kanalından bahsedildiği bilinen bir husustur. Nitekim sûfîlere göre mâşuk, aslında Allah'ın sıfatlarından bir sıfat olan ilâhî aşkın tecelli etti-

¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh*, (Dımaşk: Dâr İbn Kesîr, 2005), 562; Ahmet Az, *Nakşebendî-Hâlîdîliğin Bir Kolu Olarak Haznevilik (Tarihsel Süreç, Şahsiyetler, Usul, Âdâb, Erkân)*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 183-184.

ği mahalden ibarettir. Bu yüzden vasfı ne olursa olsun bir varlığa karşı duyulan aşk, aslında âşık farkında olmasa da hakikatte o eşyada tecelli eden ilâhî aşkın bir tezahürüdür. Âşık, mâşuku andığında mâşukun bunu hissetmesi ya da aynı anda mâşukun da aklına düşmesinin sebebi budur, yani her ikisinin de aslında mutlak ve bir olan aşka yani ilâhî aşka taalluk etmeleridir. Beşerî aşkın bir süre sonra mâşuku aşıp, hakiki ve mutlak varlığa yönelmesi bunun göstergesidir. Sûfiler, Leyla huzuruna geldiğinde, Mecnun: “Sana olan aşkım, beni senden müstağni kıldı” sözünü de buna hamletmişlerdir.

Muhabbet kavramını gerek beşerî gerekse metafizik boyutuyla sistematik bir biçimde inceleyen sûfilerden biri İbn Debbâğ el-Kayravânî'dir. Çalışmamızda İbn Debbâğ'ın hayatından kısaca bahsedilecek, daha sonra muhabbete dair görüşlerini cemettiği *Meşâriku envâri'l-kulûb ve mefâtihu esrâri'l-guyûb* adlı eserinde izlediği metoda -imkân dâhilinde- bağlı kalınarak görüşlerine yer verilecektir. *Meşâriku envâri'l-kulûb*, gerek tasavvuf kültürü açısından, gerekse ilâhî aşka dair kaleme alınan önemli eserlerden biridir. Müellif, eserini âşıkların halleri ve ilâhî aşk hakkında kendisine yöneltilen bir soru ve talep üzerine kaleme aldığını ifade etmekte ve bunun aslında bir sır olduğunu, ancak bu sırrın ehil olmayanlara ifşa edilmesi ne kadar sakıncalıysa, ehli olandan gizlemenin onlara haksızlık olacağını ifade etmektedir.

Öte yandan İbn Debbâğ'ın muhabbetle bağlantılı olarak ele aldığı cemâl ve kemâl nazariyesi tasavvufî söylemin kapsamına girse de aslında onun bu düşüncesi teolojik, felsefi ve fikhî söylemi barındıracak şekilde geniş kapsamlıdır. Bu da onun hicrî üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar kendisinden önce gelen mütefekkirlerin fikirlerinden etkilendiğini göstermektedir. Bu yüzden de söylemlerinde Hallâc, İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî kadar Farabi, İbn Sina, Gazâlî ve İbn Hazm gibi mütefekkirlerin izlerini bulmamız şaşırtıcı değildir. Hatta kendisinden önceki birçok sûfî ve Müslüman filozofun farklı şekilde benimseydiği Yeni Eflâtunculuk ve sudur nazariyesinin yankılarını dahi bulmamız mümkündür.

1. İbn Debbâğ

Tam adı, Abdurrahman b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Evsî el-Üseydî'dir. Soyu, Üseyd b. Hudayr'a dayanır. Künyesi Ebû Zeyd, lakabı ise ed-

Debbâğ'dır. Muhaddis, fakih, sûfi ve tarihçi olup,² Mâliki mezhebi âlimlerindedir.³ İbn Debbâğ, 8 Zilhicce 605 (13.06.1209) yılında Kayravân'da doğmuştur. Âlim bir zât olan babası Muhammed b. Alî başta olmak üzere, Kadı Ebû Zekeriyya Yahyâ el-Berkî el-Mehdevî, Kadı Abdülcelîl el-Ezdî, Ebû Amr Osmân b. Şakar, Ebü'l-Mekârim Muhammed b. Yûsuf b. Mûsâ, Ebû Abbâs et-Betarânî, Kadı Ebû Muhammed Abdullah b. Bertale el-Ensârî, Muhammed b. İbrâhîm b. Osmân el-Hadramî, Muhammed b. Osmân ez-Zenâtî el-Mehdevî gibi birçok âlimden ders almıştır. Hocalarının sayısı sekseni aşmaktadır. Ayrıca sûfi Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Abdülgâlib el-Mısrâtî el-Kayravânî'den de istifade etmiştir. Tasavvufa yönelmesinde bu zâtın etkisi olduğu düşünülmektedir.⁴ Ayrıca İbn Alîm olarak bilinen Eminüddin b. Ebî Ca'fer Ahmed b. Alî b. Talha es-Sebtî'nin derslerine katılmış, İbn Revâc ve İbnü'l-Cümeyzî'den icazet almıştır.⁵

Akli ve nakli ilimlerde önemli bir yere sahip olan İbn Debbâğ, hadis, fıkıh ve tarih bilgisiyle dönemin önemli âlimlerinden biri kabul edilir. O, nesirde olduğu kadar nazmda da mutkin bir şahsiyettir.⁶ Ayrıca ağır başlı, yumuşak huylu, vakur, ilim ehlini seven ve âlimlere önem veren bir zât olduğu kaydedilen İbn Debbâğ, rivayete göre, yaşı ilerlemiş olmasına rağmen hafızası kuvvetli ve bilgileri sağlam idi.⁷ İbn Dakîk el-İd'in, sırf onun *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti*

² Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn*, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 2/290.

³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 5/185.

⁴ İbn Debbâğ, bu hocası hakkında şöyle der: "Şeyhim, üstadım, Raabimin, sohbetiyle beni şereflendirdiği hocam, sohbetine uzun süre devam ettim fakat benzerine şahit olmadım." bk. Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn*, 2/288.

⁵ Selâhaddîn Halil b. Ebîk b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 2000), 18/155; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî (İbnü'l*Kâdî), *Dürretü'l-ħicâl, fi esmâi'r-ricâl (Zeyl Vefyâtü'l-A'yân)*, (Kahire: Dâru't-türâs, 1971), 3/105; Vâdî Âşî, *Bernâmeç*, (Beyrut Dâru'l-mağribî'l-İslâmî, 1980), 60.

⁶ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn*, 2/290.

⁷ Ahmed Baba b. Ahmed et-Tekrûrî, *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*, (Libya, Dâru'l-Kâtib, 2000), 241.

ehli'l-Kayravân adlı eserini istinsah etmek için Mısır'dan Tunus'a gittiği kaydedilmektedir.⁸

ed-Debbâğ aslında büyük dedesinin lakabıdır. Rivayete göre, devrin sultanı, dedesini kadı olarak tayin etmek istemiş ve bunu kendisine tebliğ etmesi için bir elçi göndermişti. Habercinin geleceğini duyan dedesi, kadılığa ehil olmadığı görüntüsünü vermek için dibâğhaneye (tabakhane) giderek, burada deri tabaklamakla meşgul olmuş, sultanın mektubu kendisine ulaşınca da elçiye: "Mektubunu al ve seni buraya gönderen sultana, kadı tayin ettiği şahsın tabakhanede çalıştığını, böyle birinin ehil olmadığı için insanların sorumluluğunu üstlenmesinin doğru olmayacağını bildir", diyerek görevi üstlenmekten kaçınmıştır. Bu sebeple de İbn Debbâğ ya da *ed-Debbâğ* lakabıyla anılmıştır. İbn Debbâğ 699/1300 senesinde Kayravân'da vefat etmiştir.

İbn Debbâğ, telif noktasında da velûd bir şahsiyettir. Ancak eserlerinden yalnızca bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bilinen eserleri şunlardır: *Meşâriku envâri'l-kulûb ve mefâtîhu esrâri'l-guyûb*, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân el-Erba'ûne hadîs et-tüsâ'iyye*, *Sirâcü'l-müttakîn el-müntehab min kelâmi seyyidi'l-mürselîn*, *Bernâme*, *Vâsıatü'n-nizâm fî tevârîhi mülûki'l-İslâm*, *Kitâbü'l-Ehâdîssi'l-erba'în fî 'umûmi rahmetillâhi li-sâ'iri'l-mü'minîn*, *Cilâ'ü'l-efkâr fî menâkibi'l-enşâr*, *Şerh/Ta'lîk ala tehzîb'i-lmüdevveneti li'l-Berzâi, erâmâtü Ebî Yûsuf ed-Dehmânî ve Menâhicü ehli'd-din ve tarâiku eimmeti'l-müttekîn*.⁹

2. İbn Debbâğ'ın Düşüncesinde Muhabbet Kavramı

2.1. Muhabbetin Mânâsı

Muhabbet, İbn Debbâğ'a göre üns, bast, kabz, murâkabe, heybet, fenâ, bakâ ve müşahede gibi hallerin ve makamların tamamının aslı ve kaynağıdır. Bunun için "قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ" *De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin"*¹⁰ âyetini delil gösteren İbn Debbâğ, Hakk Teâlâ'nın

⁸ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hüsni el-idrisî el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâlat*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 1/393.

⁹ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn*, 2/290.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/31.

muhabbetinin, peygamberinin muhabbetinin aynı olduğuna ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bu makamın sırrından bahşedilenlerin, daha önce hiçbir peygambere verilmediğine dikkat çeker. Ayrıca ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Cenâb-ı Hakk'ın yine onun vasıtasıyla süflî âleme saçtığı nurdan hazzını bolca almış bir peygamberdir. Hz. Peygamber'in "apaçık bir nur",¹¹ "aydınlatan kandil"¹² ve "âlemlere rahmet"¹³ diye tavsif edilmesinin mânâsı da budur.¹⁴

İbn Debbâğ, muhabbetin, aslında sözle ifade edilebilecek ya da anlaşılabilir bir olgu olmadığı kanaatindedir. Zira ona göre muhabbet, varlık âleminin en latif olgusudur, his ve duyu âlemine ait bir lafza bürünmesi ise onun letafetini yok edecektir. Muhabbeti tatmayanların onun hakkında kelimelerinin doğru olmaması, tadanların ise tabir etmekten aciz kalmalarının sebebi de aslında bu letafettir. O, bu düşüncesini şu şekilde açıklar: "Muhabbetin kuşattığı bir zâtın ruh hali sarhoşun sekr haline benzer. Böyle birine sekrin ne olduğu sorulduğunda onu tanımlaması nasıl mümkün değilse, muhabbete ram olan kimselerin de onun hakkında söz söylemeleri imkânsızdır." Bununla birlikte sekr ile muhabbet sarhoşluğunun birbirinden farklı olduğuna dikkat çeken İbn Debbâğ, sarhoşun sekrinin geçici, âşıkının ise sürekli olduğunu belirtir. Ayrıca bir şeyin tanımının tam olarak yapılabilmesi için, cins ve ayrımının olması gerekir. Muhabbetin ise ne cinsi ne de ayrımı vardır, bu yüzden tanımlı da haki anlamda imkânsızdır.¹⁵

Muhabbeti: "Sevilen bir zâtın tasavvuru ile nefse gelen mutluluktur" şeklinde târif eden İbn Debbâğ'a göre bu tasavvur ne kadar güçlüyse, nefsin üzerindeki etkisi de o denli kuvvetli olur. İbn Debbâğ'ın muhabbet anlayışında nefsin saflığı ve temizliğinin de önemli bir yeri vardır. Şöyle ki; musavvir nefis, temiz ve faziletli ise tasavvurun tezahürü de o ölçüde nurani olur ki muhabbet bunun örneğidir. Ancak musavvir nefis habis ise tasavvurun etkisi de o denli kötü ve fasit olur. Nazar değmesinin bu kabilden bir tasavvurun neticesi oldu-

¹¹ en-Nisâ 4/174.

¹² el-Ahzâb 33/46.

¹³ el-Enbiyâ 21/112.

¹⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 19.

¹⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 21-22.

ğunu belirten İbn Debbâğ'a göre muhabbet,¹⁶ aslında temiz nefsin tasavvuruyla mukayyet bir olgudur.

İbn Debbâğ, mahbubun tasavvurunun bir neticesi olarak tanımladığı muhabbeti, nihâi gaye olan zât-ı ilâhînin tasavvuruyla hâsıl olan ilâhî aşk/muhabbetle kıyaslar. Ona göre hayvanî nefsin kuvvetlerinin, yani beşerî aşkın neticesi böyleyse, ilâhî zâtın tasavvuruyla hâsıl olacak lezzetin târifi imkânsızdır.¹⁷ Bununla birlikte, bu hazzın -kısmen de olsa- anlaşılabilmesi için, meleklerin ya da Cenâb-ı Hakk'ın has kullarının bundan duydukları hazza bakılması yeterlidir.¹⁸ Onun düşüncesinde muhabbet, aslında mukarreb (Hakk'a yakın) varlıkların sıfatıdır. Hatta canlıların kemâlinin yegâne ölçüsü muhabbetir. Muhabbetten nasibi en fazla olanlar, O'na en yakın olan âriflerdir. İbn Debbâğ'ın düşüncesinde, varlık âleminde kişiyi kesif âlemden nûr âlemine urûc ettirecek muhabbetten daha etkili bir âmil yoktur.¹⁹

Muhabbeti, canlı-cansız bütün varlıklara teşmil edenlerin aksine²⁰ İbn Debbâğ'a göre aşk ve muhabbet, yalnızca ruh taşıyan canlı varlıklara hastır. Cemadatın birbiriyle tenasübü veya tearuzu ise ona göre muhabbetle alakalı değil, Hakk Teâlâ'nın maddeye vaz' ettiği cismî-tabîî hususiyetle alakalıdır.²¹

Öte yandan İbn Debbâğ, (cüzî) muhabbeti, nurdan şarap olarak niteler. Ona göre bu şarap, öyle saf ve berraktır ki uğradığı her uyanık nefsi sarhoş eder. Bu sekr hali, bilinenin aksine aslında sarhoşluk değil, nefislerin uyanıklık halinin bir tezahürüdür. Zira nefis, asıl yurdu olan ulvî âleme ancak sekr halindeyken iştihak duyar. Fakat bu elemle karışık bir coşku hâlidir. Yani lezzet içinde elem, elem içinde lezzet hâlidir. Şu kadar var ki muhabbet kaynaklı bu elem hâli muhabbetle memzuc olduğundan, sevenin nezdinde o da mahbûptur. Bu yüzden muhibbin muhabbeti arttıkça elemnin o oranda azalacağını belirten İbn Debbâğ, muhabbetin kendisi dâhi aradan kalkmadığı ve habîb-mahbûb

¹⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 22.

¹⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 22.

¹⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 23.

¹⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 25-26.

²⁰ Bazı sûfilere göre, a'lâ illiyînden esfel-i sâfiline kadar canlı-cansız tüm varlıkları vücûda getiren şey, aslında muhabbetin nûrudur. Bu yüzden varlık âleminin her zerresi bu nûrdan mutlak nasibini almıştır. bk. İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 26.

²¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 27.

ittihadı gerçekleşmediği sürece elemenden tamamen kurtulmanın mümkün olmayacağını ifade eder.²² O bu ittihat hâlini şu şekilde özetler:

م ————— ل سمعتم بص —————
صحيح قلب ————— م —————
م ————— معذب في نع —————

Duydunuz mu âşığı!

Kalbi sahîh, kalbi sakim olanı!

Çile halinde mutlu,

Mutluluk halinde çilekeş olanı!²³

2.2. Hakiki Muhabbete Ulaşma Yolları

İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde, varlık âleminde en değerli şey, ebedî saadete ulaşmaktır. Bu da ancak kişinin tüm kalbiyle Cenâb-ı Hakk'ın muhabbetine yönelmesiyle mümkündür. Fakat onun düşüncesinde mahbûbun kemâli ve cemâli idrak edilmeden hakiki muhabbete ulaşmak mümkün değildir. Zira bilmeyen/tanımayan sevemez, yani marifet olmadan muhabbet olmaz. Sıfatları bakımından mahbûb/ma'rûf ne kadar mükemmel ise sünnetullah gereği ârifin/muhibbin muhabbetinin tezahürü de o ölçüde kuvvetli olur. Bu yaklaşıma göre İbn Debbâğ'da *muhabbet* marifetin, *marifet* de *saadetin* sebebidir. Marifetin muhibbin kalbinde yerleşmesi muhabbeti, muhabbet de mahbûbun sıfatlarının muhibte tecellisini doğurur. Böylece muhabbet devam ettikçe teselsülen bu iki hal ilelebet birbirini tetiklemeğe devam eder.²⁴

İbn Debbâğ, -istisnalar hariç- insanî vehimlerin önceliğinden ötürü bu tür muhabbetin kendiliğinden hâsıl olamayacağını, ilâhî muhabbeti doğuran marifet için ilâhî sanata nazar ve istidlâlin şart olduğunu ifade eder. Ona göre Hakk'ın sanatının tecelli ettiği en mükemmel varlık/sanat eseri ise âlem-i insandır. Bu yüzden Cenâb-ı Hakk, "*De ki: Ruh Rabbimin emrindedir*"²⁵ buyur-

²² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 27-28.

²³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 27.

²⁴ Abdurrahman b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Evsî el-Üseydî (İbn Debbâğ), *Meşâriku envâri'l-kulûb ve mefâtihu esrâru'l-guyûb* (Beyrut: Dâr, Sâdır, ts.), 11-12.

²⁵ el-İsrâ 17/85.

muş. Allah Resulü de (s.a.v.): “Nefsini bilen Rabbini bilir”²⁶ sözüyle, bu âlemin maddesini/özünü (ruh) doğrudan kendi zâtına nisbet etmiştir. Şu kadar var ki âdemî suretler nefislerin tezahür mahalli oldukları için, bedenlerden ve suretlerden bağımsız olarak nefsin/ruhun idraki mümkün değildir.²⁷

İbn Debbâğ'a göre âlem-i insanın, Hakk'ın sanatına bu denli delaleti, onun hem rûhânî hem de cismânî sırlara şâmil bir varlık olmasındandır. Âlem-i insan, aslında zâhır-bâtın, latîf-kesîf, ulvî-süflî bütün özelliklerin kendisinde cem edildiği tek bir öz olduğunu belirten İbn Debbâğ, bu düşüncesini şöyle terennüm eder:

تَبَدَّى لَنَا فِي كُلِّ شَيْءٍ حَبِيبًا فَتَهَنَّا كَمَا تَأْتَا الْكَلِيمُ بِهِ عَجْبًا
وما نحنُ إلاَّ حُجُبُهُ وَهُوَ سِرُّنَا وَيَقْفَهُمْ سِرَّ الْحُجُبِ مَنْ فَهَمَ الْحُجُبَا

*Habîbimiz göründü bize her şeyde,
Kelîm (Hz. Mûsâ) gibi geçtik kendimizden.
Bizler O'na perde, O, perdelerin ardındaki sır,
Sırrı bilir, perdeleri bilen!*²⁸

Buna göre, İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde zâhırî cemâlin idraki duyuların ve bedenî kuvvetlerin alanına dâhil olduğu halde, bâtınî cemâlin idraki, ulvî âlemden kalbe ilka olunan manalarla alakalıdır.

İbn Debbâğ'ın bu yaklaşımına göre nefis, kendi zâtına münasip bir insan nefsinin cemâlini idrak ettiğinde, bu idrak, bedenî şehvetlerin muhabbetinin birçoğunu yok eder. Hatta kendi nefisini sevmekle tab'olan nefis, bir süre sonra kendini sevmekten bile vazgeçer. İbn Debbâğ, âşıkların yeme-içme ve uyku gibi birçok tabii hazdan uzaklaşmalarının sebebinin buna bağlar. Çünkü ona göre nefsi bu denli meşgul eden ruhânî lezzetler, bir süre sonra bedenî lezzetlerden ibaret olan bu arzılardan geçmesini sağlar.²⁹ Bu hali “vuslat” diye niteleyen İbn

²⁶ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs amme'stehere mine'l-ehhâdîss 'alâ elsineti'n-nâs*, (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 2000), 2/262.

²⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 13.

²⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, s. 13.

²⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 16-17.

Debbâğ'ın kastı, aslında ruhların vuslatıdır ki bu da ittihat, yani birleşme halidir. Bu mertebede iki nefis arasında öyle bir yakınlaşma hâsıl olur ki âşık, kendini mâşuktan gayrı görmez. İbn Debbâğ, nefisler için azap niteliği taşıyan ayrılık ve gayrılığın bu makamda tamamen ortadan kalktığını belirtir.³⁰

2.3.Muhabbetin Kısımları

Muhabbeti, kendine özgü bir tasnifle *türüne göre muhabbet* ve *özüne göre muhabbet* şeklinde ikiye ayırır İbn Debbâğ; türüne göre olanı *zâtî* ve *arazî*; zâtî olanı da *sebebi akledilen* ve *akledilmeyen* şeklinde dört başlıkta ele alır.

Ona göre *arazî muhabbet*, mahbûbun bir arazdan ötürü sevilmesidir. Örneğin nefsin, kendisine iyiliği dokunan birini sevmesi bu kabildendir. Bunun, nefsin tabiatına derç olunan mizacın bir gereği olduğunu belirten İbn Debbâğ, bir evladın babasına, bir dostun ahabına, bir talebenin muallimine ve bir hastanın doktoruna duyduğu muhabbetin bu kabilden bir muhabbet olduğunu savunur. Çünkü bunların tamamının kişiye bir geri dönüşü ve faydası vardır. Dolayısıyla bu tür muhabbet menfaatle mukayyet olduğu için *arazî* ve *değişkendir* ve çıkar ve beklenti odaklı olduğu için de aslında kendini sevmekle eş değerdir.

Zâtî muhabbet ise mahbûbun yalnızca zâtî için sevildiği muhabbettir. Bu da *sebebi akledilen* ve *akledilmeyen* şeklinde ikiye ayrılır. İbn Debbâğ, *akledilmeyen zâtî muhabbeti*; “sebeb-i münasebeti zihinlerden gizli olan muhabbet” diye tanımlar. *Sebebi akledilen* ise mahbûbun kemâline ve cemâline duyulan, yani du-yularla görülebilen ya da hissedilebilen muhabbettir.³¹

İbn Debbâğ zâtî muhabbeti farklı bir tasnife tabi tutarak ilke ve amaçlarına göre on kısma ayırır. Bunlardan beşi, sâlik muhiblerin makamlarıyla alakalıdır ki bunlar; ülfet, hevâ, hillet, şeğaf ve vecd makamlarıdır. Diğer beşi ise âşıklar makamıdır ki bunlar da garâm, iftitân, veleh, deheş ve fenâ makamlarıdır. İbn Debbâğ'a göre *muhabbet* terimi, bu makamların tamamını kapsayan *câmî'* bir kavramdır. Görüldüğü üzere İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde seyr-u sülûkte kat edilen hâl ve makamların tamamı, aslında muhabbetin bir tezahürü ve yansımasıdır. Şu kadar var ki muhabbet muhibbin kontrolünde ise “muhabbet”,

³⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 18.

³¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 30-31.

muhîb muhabbetin kontrolünde olursa ona da "aşk" denir. İbn Debbâğ'a göre, muhîb ilkinde mürid, ikincisinde ise murâddır.³²

2.3.1. İbn Debbâğ'a Göre Muhabbet Makamları

Ülfet: Ülfeti, "habîbin, mahbûbunu, bütün isteklerine tercih etmesidir" şeklinde tanımlayan İbn Debbâğ'a göre bu makam, muhabbet makamlarının ilkidir, aslı ise gayb âlemindeki ezeli tanışıklıktır. Onun düşünce sisteminde bu süflî âlem, aslında ulvî âlemin bir gölgesi, bu silüetler de oradaki ruhların birer örnekleridir. Gölgeler asıllarına nasıl tabi ise oradaki hareketlilikler buradaki misalleri etkilemekte ve harekete geçirmektedir.³³

Hillet: İbn Debbâğ'a göre hillet makamı; "mahbûbun vasıflarının, muhîbin rûhânîyetini kuşatmasıdır ki artık ruhu, nefsi ve tüm benliği mahbûbun vasıflarıyla vasıflanır." Hz. Peygamber'in (s.a.v): "Kişi dostunun dini üzeredir"³⁴ sözü de ona göre bu manadadır.³⁵

Hevâ: Zâtî muhabbetin üçüncü makamı, hevâdır. İbn Debbâğ'a göre bu makam, "kalbin, küllîyyen mahbûba döndürülmesi, ondan başka her şeyden yüz çevirmesi ve tüm benliğiyle ona yönelmesi" demektir. Ona göre bu makamda olan kişi, aşkın esiridir, kendi tercihi ve görüşü yoktur, ona itaat etmeyi ondan başka her şeye tercih eder. Ancak İbn Debbâğ, bu makama ulaşmak için evvela kişinin kendi nefsinin hevasından geçmesini şart koşar.³⁶

Şeğaf: Şeğaf, "aşkın kalp zarına ulaşmasıdır." İbn Debbâğ'a göre, buradaki kalpten kasıt, canlı vücudunda bulunan sanevberî et parçası değil, Hakk'ın tecelligâhı olan insanın bir sırrıdır/latifesidir. Âşığın muhabbeti, âlem-i nûr makamlarından bir makam olan şeğaf mertebesine ulaştığında, sıla hasreti çeken gurbetçi misâli, âşık da gerçek yurdu olan ulvî âleme ve ilâhî tecelliyâta iştîyak duyar. Bu makamdaki âşıkların dilinden veciz ifadeler, gönlünden inilteler yükselmesi bu yüzdendir.³⁷

³² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 30-31.

³³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 32.

³⁴ Tirmizî, "Zühd", 45; Ebû Dâvûd, "Edeb", 16.

³⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 33.

³⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 33-34.

³⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 35.

Vecd: Vecd makamını, “mahbûbun zâtının ve sıfatlarının ayrılmaz biçimde muhibbin zâtında bulunması, muhibbin zât ve sıfatlarının mahbûbun zât ve sıfatlarında tamamen kaybolması” şeklinde niteleyen İbn Debbâğ, bu makama ulaşan muhibbin kesb ve ihtiyarının tamamen yok olacağını ve bu derin vadide aşk sarhoşluğu içerisinde kaybolacağını belirtir. Ona göre muhib bu makamda sebat edebilirse, bir süre sonra müşahede makamı hâsıl olur ki artık mahbûbun zât ve sıfatlarını mevcûdâtta müşahede eder ve bir süre sonra ferdâniyet makamına ulaşır. Bu noktada müşahede ile gaybet arasındaki ilişkiye dikkat çeken İbn Debbâğ, müşahede makamında gaybetin hâsıl olmasının mevcûdâtın gerçekliğini unutturacağını belirterek müşahede makamındaki âşıkların müşahede ettiği varlıktan başkasını görmemesini buna bağlar. Ayrıca ona göre vecd makamı, muhiblerin son, âşıkların ise ilk makamıdır.³⁸

İbn Debbâğ’ın düşüncesinde muhabbet, müşahedeye ulaşmak ve bu hali muhafaza etmek için gerekli olan öncelikli vasıtalarından biri olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle muhabbet olmadan hâl ve makamlardan, bunlar olmadan da müşahedededen söz edilemez. Ona göre muhabbet kavramının tanımı zor ve ince-liklerle dolu olması bu yüzdendir.

2.3.2. İbn Debbâğ’a Göre Aşkın Makamları

İbn Debbâğ’ın zâtî muhabbet tasnifinin ikinci kısmı ise âşıkların makamıyla alakalıdır. Yukarıda zikredildiği üzere muhabbet makamının nihâyeti, aşk makamının bidayeti yani başlangıç noktasıdır. İbn Debbâğ, muhabbet gibi aşkın da beş mertebesinden bahseder. Bunlar kısaca şöyledir:

Garâm makamı: Aşkın ilk makamıdır. Garâm, aslında muhabbet şarabıyla sarhoş olmaktır.

İftitân makamı: Hayâ perdesini atmak ve insanların söylediklerine kayıtsız kalmaktır.

Veleh makamı: Vecdin şiddetinden kaynaklanan ileri derece bir aşk makamıdır.

Deheş makamı: Hayret ve şaşkınlık makamıdır.

³⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 37-38.

Fenâ makamı: Âşığın yalnızca mâşukunu görmesi, onu işitmesi, onunla idrak edip, yalnızca onu bilmesidir. Bundan sonra âşığın, nefisinden fenâ ve eşyadan fenâ makamları gelir. İbn Debbâğ'a göre bu makam, ancak zevk halinde idrak edilebilen, söz ve ifadeye sığmayacak kadar yüce ve ulvî bir makamdır.³⁹

2.4. Muhabbetin Sebeplerinden Kemâl ve Cemâlin Hakikati

İbn Debbâğ'a göre kemâl, bütün güzel sıfatların bir varlıkta toplanmasıdır. Kemâl aslında cemâlin varlık sırrıdır. Ona göre *zâhir* ve *bâtın* olmak üzere iki türlü kemâl vardır. *Zahirî kemâl*, kendisine yakışan bütün güzel sıfatların bir varlıkta toplanmasıdır. Nefisler genelde *zâhirî* kemâlden etkilenir, çünkü mahbûbun cemâlini açığa çıkaran şey aslında *zâhirî* kemâldir. Zira insan tabiatı güzelliği sevmek üzere tab' olunmuştur. *Duyular* cemâlin seyri için yollanan nefis elçilerinden ibarettir. Duyuların, berrak suların, seyri doyumsuz bahçelere, hoş kokulu çiçeklerden, nağmeli seslere kadar varlık âleminde zuhûr eden cemâlin seyriyle sükûnet bulduğunu ifade eden İbn Debbâğ bu düşüncesini, sırtında onca yüke rağmen mevvâlin nağmeleriyle coşkuya gelerek uzun mesafeler kat eden develerle açıklar. Gayr-ı âkil bu canlılar mevvâlin nağmeleriyle bu denli müteessir olabiliyorsa, ona göre nefislerin de mizacına münasip bir takım olgulardan etkilenmesi gayet tabiidir.⁴⁰

İbn Debbâğ'ın muhabbetle ilişkilendirdiği kemâlin bir üst mertebesi *bâtınî kemâl*'dir. Ona göre *bâtınî kemâl*: "Ulvî sıfatların bir insanda toplanması ve onda tabiat haline gelmesidir." *Bâtınî* sıfatlar kemiyet açısından çok olsa da İbn Debbâğ bunları dört maddede hasreder ki bunlar: Hikmet, iffet, şecâat ve adalettir. Geriye kalan ve insanı mükemmel kılan diğer bütün sıfatlar ona göre bu dört sıfattan kaynaklanır. Bu sıfatları kendinde cem etmeden insan için mükemmeliyetten bahsedilemeyeceğini belirten İbn Debbâğ, bu sıfatların kendi içindeki değerinin ve kemâlinin ölçüsünün şer-i şerifle mukayyet olduğunun altını çizer.⁴¹

Cemâlin hakikatine gelince İbn Debbâğ, cemâli mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayırır. *Cemâl-ı mutlak*: İlâhî cemâldir, yalnızca Hakk Teâlâ'ya hastır, kühünü idrak etmek mümkün değildir. Varlık âleminin bu cemâlden nasibi

³⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 38.

⁴⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 39-40.

⁴¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 41

ondan aciz olmaktır. İbn Debbâğ'a göre Hz. Ebu Bekir'in (r.a.) "Yarattıklarına O'nu tanımak için O'nu tanımaktan aciz olmaları dışında bir yol bırakmayan Allah ne yücedir..." sözü de buna işarettir.⁴²

Cemâl-i mukayyed: Küllî ve cüzî diye ikiye ayrılır. Cemâl-i küllî: Cenab-ı ilâhîden taşan kudsî bir nûrdur. Bu nûr, ulvî-süflî, zâhir-bâtın bütün mevcudata ulaşır, varlığın bu nûrdan hazzı ve payesi, ezeli inayetdeki istidâdına göredir. Ona göre bu nûr olmasaydı eşya zuhur etmez, varlık sahasına çıkamazdı. Bununla birlikte İbn Debbâğ, bu gibi zevkî hususların, erbabından başkası tarafından anlaşılamayacağını, bu yüzden karanlık cisimler âleminde yani bu âlemde yaşayanların bu gibi konulara dalmalarının caiz olmayacağı kanaatindedir.⁴³ Cemâl-i cüzî ise güzel bir sûrete nazar etmekle nefiste hâsıl olan ulvî bir nûrdur. Cemâl-i cüzî de zâhir ve bâtin olmak üzere iki kısma ayrılır:⁴⁴ Zâhirî cemâl, cisimlerle alakalı olduğundan ancak cisimlerle idrak edilebilir. Bâtın olanın ise cisimlerle alakası yoktur. Bu tamamen soyut, aklî cemâldir. Buna göre gözün idrak ettiği şey İbn Debbâğ'a göre aslında cemâlin kendisi değil, belki de onun açığa çıkardığı bir arazdır.⁴⁵ O, bu yaklaşımını şu şekilde açıklar:

Kemâl sıfatları kendisinde cem olunmuş güzel bir yüz gördüğümüzde, aslında göz kuvvetinden başka bir kuvvetle o güzelliğin ardındaki cemâli müşahade ederiz de onun hakikatini ifade edecek söz bulamayız. İnsanoğlu bu gibi hissi bir lezzeti dahi ifade etmekten aciz ise ancak nefisle idrak edilebilen aklı cemâl lezzetinin daha önce hiç tatmamış birine izah edilmesi mümkün mü?⁴⁶

Cemâl-i bâtinî: İbn Debbâğ'a göre cemâl-i bâtinî, ilâhî kudsî nurların temiz akıllara yansımalarıyla hakiki muhabbete ve ulvî faziletlere sevk eden rabbânî marifet sırlarını ve dinî ilimleri ifade eder. Bu da ona göre ancak Hakk'ın muhabbetini doğuran son derece saf ve temiz akıllar tarafından idrak edilebilir. Böyle bir cemâlin hissi duyularla elde edilemeyeceğini İbn Debbâğ şu şekilde açıklar: Akıl kemâle erdiğinde, karanlık ve cismânî lezzetleri hoş görmez ve onlara meyletmez. Aksine bunların, kendisi ile ilâhî hakikat arasında hicap ola-

⁴² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 41.

⁴³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 43-44.

⁴⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 44.

⁴⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 44.

⁴⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 45.

çağına inandığı için bunlardan rahatsızlık duyar. Ona göre faziletli nefislerin, itidalliği muhafaza ettikleri sürece rûhânî sûretleri telakkiye daha meyilli olmaları bu yüzdendir.⁴⁷

İbn Debbâğ'a göre, bazı insanların peygamberler, âlimler ve faziletli kimselere karşı duyduğu derin muhabbetin sebebi de aslında onlarda var olduğuna inandıkları bu üstün idrakten dolayıdır. Zira insanların saygı duyduğu birçok âlim ve faziletli kimselerin sûretlerinin güzel olup olmadığı dahi bilinmezken, kendilerine karşı duyulan bu derin muhabbetin temelinde zâhirî güzelliklerinden ziyade, onların bâtını cemâlleridir.⁴⁸

2.5. Manevî Muhabbet

Yukarıda temas edildiği üzere; İbn Debbâğ'a göre mahbûbun sevilmesine sebep olan şey, aslında onun gizli sıfatlarıdır. Bu yüzden bu tür muhabbetin sebebi genelde beşerî idrakten uzaktır. Âşıkların birbirine bağlılığının zahirî sebebinin bazen bilinmemesi bu yüzdendir. Zira muhabbetin sebebi ya mahbûbun muhibbe ihsanı ya da mahbûbun zâtının kemâlidir. Burada ise muhabbetin ihsan gibi görünen zahirî bir sebebi olmadığı için, ne kadar dakik olsa da akıl manevi muhabbetin illetini idrak edememektedir.

İbn Debbâğ'a göre illeti tespit etmek zor olsa da muhib ile mahbubun arasındaki bu münasebet, zâhirî olmaktan öte Hakk Teâlâ'nın iki gönle yerleştirdiği marifetle alakalıdır ve hakikatini de Allah'tan başkası bilemez. O, bu düşüncesini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Ruhlar, düzenli ordular gibidir, (ruhlar âleminde) birbirleriyle tanışanlar, dünyada kaynaşır, birbirlerini yadırgayanlar da ihtilafa düşerler"⁴⁹ hadisi ile temellendirir ve bunun gizli marifete işaret olduğunu belirtir.⁵⁰ Bu hususta ehline dile getirilen "ister ulvî âlemde, isterse süflî âlemde olsun her şey ya âşıktır ya da mâşuktur" anlayışına katıldığını ifade eden İbn Debbâğ, bütün varlıkların, üstünün âşığı, altının mâşuku olduğunu belirtir.⁵¹

⁴⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, s. 46.

⁴⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 48-49.

⁴⁹ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 2; Müslim, "Birr", 159; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-edeb", 19.

⁵⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 52-53

⁵¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 54.

İbn Debbâğ, muhabbetin üç sebebini, yani; “ihsan, cemâl-kemâl münasebeti ve muhib ile mahbûb arasındaki münasebet” şeklinde izah ettikten sonra, bu sebeplerin tamamının bir zatta bulunması halinde muhabbetin kemâle ulaşacağını belirtir. Ancak ona göre tüm bu kemâlatın Cenâb-ı Hakk’dan başkasında bulunması imkânsızdır. Bunların mahlûkata nisbeti ise ona göre mecazi manadadır. Zira gerçekte ihsanın da cemâl ve kemâlin de zâhûrî olsun bâtinî olsun âşık ile mâşuk arasındaki münasebetin de tek kaynağı ve yegâne sahibi yalnızca O’dur. Kâinatın bütün güzellikleri, onun cemâlinin ve kemâl sıfatlarının bir tezahürüdür.⁵² Görüldüğü üzere gayb, istidâd, cemâl ve kemâl-ı bâtinî gibi mâverâulakıl olgular, İbn Debbâğ’ın düşünce sisteminin temelini teşkil etse de ona göre zâhirî duyular olmadan manevî kemâl ve muhabbet o ölçüde noksan- dır.

2.6. Muhiblerin Mertebeleri

İbn Debbâğ, muhib sâlikleri üç mertebede ele alır. Bunlar: muhabbeti his ve hayalle yaşayıp bunun ötesine geçemeyenler; his ve akılla muhabbete ulaşanlar ve muhabbete ancak akıl yoluyla vasil olanlardır.

Muhabbeti his ve hayal ile yaşayanlar: Ona göre bu kısım insanların muhabbeti cisimler, sûretler ve güzel şekiller gibi maddi ve somut varlıklardan ibarettir. Bu muhabbet, hayal âliminden öteye geçemez. Bunlar gördükleri eşyanın tenasüp ve uyumuna ve varlığın sanatsal yönüne tutkundurlar. Bu makamdakiler cisimlerin ötesine geçip, mana âlemini idrak edemedikleri için genelde kurb, bu’d, gaybet, huzur, hicâb ve tecelli gibi cisimler âlemine ait arazları ve işaretleri kullanırlar. İbn Debbâğ’a göre bu makamdakiler, ömürlerini uğruna tükettikleri gelip geçici şeylerin yasıyla heba ederler. Bunların vehimleri, matlub olan muhabbetin şekillerin güzelliği olduğu ve cisimlerden öte bir cemâlin bulunmadığı yönünde kendilerini aldatmıştır. Bunların aşkı, aslında tutkuyla bağlandıkları şeyin ardındaki hakiki cemâli idrak etmekten kendilerini alıkoymuştur. O, bu düşüncesini şu şekilde terennüm eder:⁵³

شَمَّ لَ تَحْكُمَ فِيهِ يَوْمٌ فِي رَاقِ
أَوْ مَا عَلِمَتْ مَصَارِعَ الْعُشَّةِ اقِم

نُورُ الزَّهْمَانِ كَنِيَّةٌ وَأَشْدُّهَا
يَا قَلْبُ لِمَ عَرَضَتْ نَفْسَكَ لِلْهَوَى

⁵² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 55-56.

⁵³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 59-60.

*Zamanın musibetleri pek çoktur amma,
En büyüğü, ayrılığın girmesidir vuslata.
Ey gönül! Nasıl cesaret edersin aşka!
Âşıkların er meydanını bilmez misin?⁵⁴*

His ve akılla muhabbete ulaşanlar: İbn Debbâğ'a göre bunlar, hissî muhabbete ulaştıktan sonra, hayal âlemiyle yetinmeyip, akli idrake ulaşırlar. Sâliklerin çoğu böyledir. İlk aşamada bunların mahbubu belli bir mahalde bulunan cemâldir. Ancak bir süre sonra söz konusu cemâli taalluk ettiği mahalden soyutlayıp, cismin ardındaki hakikati idrak ederler. İbn Debbâğ, bu dönüşümün işleyişini şöyle açıklar:

Gözler, cismî bir sûreti hayale iletince, fikir onu yabancı arazlardan soyutlayarak mananın özünü nefse iletir. Nefis bundan telezzüz etmeye başlar, fakat bununla yetinmez ve mananın kemâlinin ardına düşer. Telezzüzün kaynağıyla, yani cemâlin taalluk ettiği sûrele ittihat edene dek nefsin bu arayışı devam eder.

İbn Debbâğ'a göre, bu tür muhabbet, bayağı olan ile en şerefli olan arasında vasat bir yerdedir.⁵⁵ Bu makamdaki muhibler şu şekilde ifade eder:

شربت الحب كأساً بعد كأسٍ فما نفذ الشراب ولا زويت

*Kadeh kadeh içtim aşk şarabını,
Ne şarap tükendi ne de geçti susuzluğum!⁵⁶*

Akıl ile muhabbete ulaşanlar: İbn Debbâğ'a göre bunlar muhabbete istidatlı oldukları için nurânî âlemden nefislerine tecelli eden kudsî cemâli idrak edebilirler. Konuya ayna metaforuyla açıklık getiren İbn Debbâğ, şöyle der: Ayna-

⁵⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 61.

⁵⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 61-62.

⁵⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 62.

ya yansıyan güneş ışığının aynadaki intibaı gibi, bu makamda bulunanların nefisleri kudsi nurlara intiba sağlamış ve nihayetinde bu nür nefsin keyfiyeti ve cevheri/özü haline gelmiştir. Nefis, bu makamda hem kendi zâtının nûrunu hem de kudsi nür âleminin etkilerini müşahede ettiğinden, o nura nisbetle kendi varlığına dahi muhabbet duyar.⁵⁷

İbn Debbâğ'a göre bu makam, muhabbet makamlarının sonudur. Önceki makamların tamamı bu makama ulaşmak için ancak bir araç niteliğindedir. Bu makama ulaşmak için ilâhî inayetle birlikte, kalbî riyazâtın da şart olduğunu belirten İbn Debbâğ, arazlardan münezzeh olduğu için bu tür muhabbetin kaybolmasından endişe duyulmayacağını belirtir. Ona göre Hakk Teâlâ'nın *يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ* "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler"⁵⁸ âyetinde işaret buyurduğu ilâhî muhabbete ulaştırılacak olan bu muhabbettir. Ayrıca İbn Debbâğ, Cenâb-ı Hakk'ın kendi muhabbetini kulların muhabbetinden önce zikretmesine işaret ederek bunun ilâhî muhabbete ulaşmayı mümkün kıldığına, aksi halde kulların ilâhî muhabbete ulaşmalarının imkânsız olduğuna dikkat çeker. Ona göre marifet de böyledir.⁵⁹ Yani Allah'ın kuluna inayeti ve ihsanı olmadan kulun rabbinin marifetine ulaşması mümkün değildir. Aslında İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde O'ndan ve O'nun fiillerinden başka bir varlık olmadığından, gerçekte muhib de O'dur, mahbûb da. Bu yüzden aslolan kulun rabbine olan muhabbetinden ziyade, Cenâb-ı Hakk'ın kulunu sevmesidir. Kulun O'na muhabbetini ise İbn Debbâğ, O'nun kullarına olan muhabbetinin bir tezahürü ve neticesi olarak değerlendirir.⁶⁰ İbn Debbâğ'ın bu anlayışı, kendisinden önce vahdet düşüncesini savunan sûfilerle birebir örtüştüğü görülmektedir. Zira ona göre Hakk Teâlâ'nın tecellisi bütün mevcudatı kuşattığından, kullar neye ve nereye bakarlarsa baksınlar ancak o tecelliyi müşahede ederler. Ancak o, bu tecelli ve müşahedenin yaratılmışların sıfatı olan hulul anlamına gelmediğini özellikle vurgular. Bilakis kul, kendi nefsinin yok sayıp fenâ makamına ulaştığında, hakikatte Hakk'ın varlığının idrakine ulaşmış olur. Ona göre Hallâc gibi bazı sûfilerin sekr halinde sarf ettikleri şu sözlerin anlamı da aslında bu kabildendir:⁶¹

⁵⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 63

⁵⁸ el-Mâide 5/54.

⁵⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 63-64.

⁶⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 64-65.

⁶¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 65.

أنا مَن أَهْوَى وَمَن أَهْوَى أَنَا لَيْسَ فِي الْكَوْنِ سِوَى مَنْ هُوَ أَنَا

*Arzu ettiğim, benim ve ben, arzu ettiğim kişiyim,
Evrende yoktur, ben olan ondan başkası.⁶²*

2.7. İbn Debbâğ'a Göre Makamlar ve Haller

İbn Debbâğ, muhakkiklere göre âriflerin makâm ve hâllerini şöyle tanımlar: *Makam*, sâlikin sıfatlarında hâsıl olan sâbit/değişmez bir melekedir; *hâl* ise kalbin mahbûptan gelen vâridatın tesiri altında kalmasıdır. Sûfîlerin çoğunda olduğu gibi; hâllerin gelip geçici, makamların ise kalıcı olduğunu belirten İbn Debbâğ, sûfîlerin “bin hâl, bir makam etmez” sözüne katıldığını belirterek, seyr-u sülûkta aslolanın, haller değil, makamlar olduğunu ifade eder.⁶³

Şevk: İbn Debbâğ'a göre şevk, aslında mahbûbu tahayyül eden ruhun mutluluğunu mütemmim bir harekettir. Bu da hadd-i zâtında aşkın gereklerinden biridir. Nitekim nefis/ruh, tabiatı gereği her daim sevdiğine özlem duyar. Ona göre hakiki anlamda tanış olmayan bir varlığa iştîyak duyulamayacağı gibi, “elde olan, talep edilmez” kaidesi gereğince de tamamen idrak edilmiş bir varlığın iştîyakından bahsedilemez. Dolayısıyla şevk, aslında bir yönüyle bilinen/idrak edilen, diğer bir yönüyle de bilinmeyen varlıklara karşı duyulan muhabbettir.⁶⁴ Bu da sarahaten ifade etmese de İbn Debbâğ'ın, şevki makam olarak telakki ettiğini gösterir.

İttihat, vahdet ve fenâ makamı: İbn Debbâğ'a göre muhib, ittihat makamına erişmediği sürece mahbûbuyla arasındaki engeller tam anlamıyla ortadan kalkmaz. Zira muhib bu yolda her bir engeli aştığında, nefsi bir sonrakini aşmaya daha fazla özlem duyar ve bu hal ittihat gerçekleşinceye dek devam eder. İbn Debbâğ'a göre habîb ile mahbûb arasındaki engellerin sonuncusu ise muhibbin kendi zâtıdır ki bu, müşahedenin önündeki son perdedir. Şayet bu perde aradan kalkar da fenâ, hatta fenâda fenâ hâsıl olursa, o zaman muhib gerçek mahiyetiyle mahbûbu müşahede eder. Ona göre, bu müşahedenin lezzetinden

⁶² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 65.

⁶³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 67.

⁶⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 68.

daha büyük bir lezzet yoktur. Ancak şu fenâ yurdunda bu makama ulaşmanın gayet zor olduğunu belirten İbn Debbâğ, şayet sâlik bu makama ulaşma muvafakiyetine nail olursa, artık şevk halinin bir gereği olan elem ve kaygının yok olacağını ve geriye sadece muhabbetin gereksinimlerinden biri olan iştîyak hâlinin kalacağını ifade eder. Bu ise ona göre acı ve elem gibi arazlardan tamamen azade, mahza lezzet ve zevk halidir.⁶⁵

Cemâl, celâl ve kemâl sıfatları: İbn Debbâğ, mahbûba varid olan sıfatların, aslında anbean değişen sonsuz sıfatlar olduğunu, ancak bunların üç sıfatta mündemiç olduğunu belirtir. Bunlar: Cemâl, celâl ve kemâl sıfatlarıdır. Bu üç kavramın İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde önemli olduğunu, hatta tasavvuf düşüncesinin temelini teşkil ettiğini vurgulamak isteriz. Nitekim bahsimizin ana temasını teşkil eden muhabbet kavramı dahi, İbn Debbâğ'a göre mahbûbun zâhırî ya da bâtnî cemâl ve kemâl sıfatıyla alakalı bir olgudur.

Üns: İbn Debbâğ üns makamını şu şekilde târif eder: "Üns, denetleyen ve gözetleyen bir varlık düşüncesi olmadan, geçmişten ve gelecekte kayıtsız olarak, ânda mahbûbun güzelliğine tanıklık etmenin gönül sevincidir." Ona göre, bu hâl, âşığın, hayatını dingin, mutlu ve neşe içerisinde geçirmesine sebeptir. Ancak bu makamdakilerin düşme tehlikesi bulunduğu dikkat çeken İbn Debbâğ, bu makamda sırrı ifşa etme riski bulunduğunu, sırrı ifşâ etmek ise mahbûbun gayretine dokunacağını belirtir. Zira bu makamda bulunanlar sekr hâlinde bulunmadıkları için, sırrın ifşası hususunda mazur görülmezler. Hâlbuki mazeret olmadan sırrı ifşa etmek bu âlemde/câmiada küfür addedilir.⁶⁶

Rıza: İbn Debbâğ'a göre rıza makamı: Mahbûbun sûretinin, muhibbin gönlünde yer alması ve muhibbin, eleme dair hissiyatının tamamen kaybolması, demektir. Bu makamın sabır makamından farkı, sabırda elem hissine tahammülün söz konusu olmasıdır. Hâlbuki rıza makamında zevk ve elem ayrımı ortadan kalkmıştır. İbn Debbâğ'a göre aslında her ikisi de muhibbin hakiki muhabbete ulaşmasına engeldir. Zira muhabbet, mahbûbtan gelen her şeye boyun eğmektir. Bu mertebeyi hubbû'l-hubb ya da sevdiğinin sevdiğini sevmek diye tabir eden İbn Debbâğ bu düşüncesini şöyle özetler:⁶⁷

⁶⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 69.

⁶⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 70-72.

⁶⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 74-75.

ويعـــــــدك فيـــــــه قـــــــرب
بـــــــل أنـــــــت منـــــــها أحـــــــب
لـــــــما تحـــــــب أحـــــــب

عذابـــــــه فيـــــــك عـــــــذب
وأنـــــــت عنـــــــدي كنفـــــــسي
حســـــــبي من الحـــــــب انـــــــي

*Azabı tatlıdır sende, uzaklığı ise yakınlık,
Sen ise ruhum gibisin, hatta ondan da sevimli,
Bana aşktan kâfidir, seviyor olmam sevdiğini.*⁶⁸

Rıza makamının, sâliklerin ve muhiblerin en değerli makamlarından biri olduğunu belirten İbn Debbâğ, bu makama ulaşmayanların, hakiki lezzeti, hakiki lezzeti tatmayanların ise gerçek anlamda muhabbetin zevkine varamayacaklarını belirtir. Bazı sâliklerin bu makamla yetinmesini ise İbn Debbâğ, mahbûbun rızasının bu makamda bulunmasına bağlar. İbn Debbâğ, bu makamın kalıcı olduğunu kabul etmekle birlikte, muhibbin tabiatına göre farklılık göstereceğini savunur.⁶⁹

Havf ve Recâ: İbn Debbâğ havf ve recâyı, muhib avam sâliklerin makamlarından iki makam olarak değerlendirir. Ona göre havf, sevilen bir şeyi kaybetme ya da istenmeyen bir durumun ârız olmasından korkma hissidir. Recâ ise nefsin, sevgiliden istediğini elde etme arzusudur. Recâyı cemâl sıfatının, havfu ise celâl sıfatının müşahedesinin bir sonucu olarak değerlendiren İbn Debbâğ, bu iki sıfatın makam olarak değerlendirilebilmesi için, sürekli olmaları ve sâlikte meleke haline gelmelerini gerekli görür.⁷⁰

Kabz ve bast: Kabz ve bastı, muhibbin kalbine varid olan havf ve recâ sıfatlarından daha latif sıfatlar olarak niteleyen İbn Debbâğ, bu sıfatların zuhur sebebinin bazen gizli, bazen de havf ve recâ kaynaklı olduğunu belirterek: *Havf beni kabzeder; recâ bast eder, hakikat cemedir; Hakk tefrik eder* sözünü bu manada değerlendirir.⁷¹

⁶⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 76.

⁶⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 76-77.

⁷⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 77-78.

⁷¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 78.

Murakabe: Murakabeyi, “her daim mahbûbun gözetimi ve denetimi altında olma bilinci” şeklinde tanımlayan İbn Debbâğ, murakabenin merteye olarak havftan üstün bir makam olduğunu belirtir. Ona göre bu makamda olan muhib, daima mahbûbu düşünür ve ondan başka her şeyden yüz çevirir. Öyle ki kelimeden edince ondan konuşur, işitince onu dinler, bakınca onu görür, kısacası ne zâhîren ne de bâtînen mahbûbundan başkasına asla iltifat etmez. Bedeniyle halk arasında olsa da o, sırrında mahbûbuyla yani, Hakk’la beraberdir.⁷²

Heybet: İbn Debbâğ’a göre heybet, kalpte mahbûbtan başkasına nazar etmeye engel olan bir saygıdan ibarettir. Ona göre bu makam zâtî olduğundan ondan asla ayrılmaz, fakat celâl sıfatının tecellisi anında ileri bir seviyede tezâhür edebilir. Bu makamda olan muhib, mahbûbunu ne gözünün önünden ne de hatırından bir an bile çıkaracak olursa helak olur.⁷³

Gayret: İbn Debbâğ’ın tasavvuf düşüncesinde gayret, karşılıklı olarak hem muhibbin hem de mahbûbun muhabbetinin gereklerindedir. Ona göre muhibbin kendisine gayreti, kalbinde mahbûbundan başkasına muhabbet duymaması; habîbine olan gayreti ise mahbûbunu kendisinden başka kimsenin, bilhassa ehil olmayanların sev(e)memesidir. Bu makam öyle bir noktaya ulaşır ki artık muhib, mahbûbunu kendi nefsinden dahi kıskanır hale gelir. Bu durum, ancak hakiki muhabbeti tadan kimselerin bileceği dakik bir manadır. Mahbûbun kendi zâtına gayreti ise zâtının kemâlini, eşsiz cemâl ve kemâl sıfatlarını bilmesinden neşet eden bir sıfattır.⁷⁴ Bu da ancak Hakk Teâlâ için geçerlidir. İbn Debbâğ’a göre muhabbetin ilginç hallerinden birisi de mahbûbun, sırf muhibbin muhabbetine duyduğu saygıdan ötürü kalbini başkasına açmaması ve seveninden başkasının iltifatından gönlünü alıkoymasıdır.

Zikir: Zikri muhibbin alametlerinden biri olarak değerlendirirse de İbn Debbâğ konuya farklı bir yorum katarak zikrin, aynı zamanda mahbûbu küçümseme anlamına geldiğini savunur. O bu düşüncüyü şu şekilde savunur: Bir şeyi çok seven, onu çokça anar (derler). Hâlbuki her daim hazır olanı (Hakk’ı) zikretmek abestir. Bununla birlikte İbn Debbâğ, muhibbin, mahbûbunu anmak

⁷² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 78-79.

⁷³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 79-80.

⁷⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 80-81.

üzere tab'olunduğunu kabul eder ve *muhib susarsa, ârif ise konuşursa helak olur* sözüne atıfta bulunarak, iki görüşü uzlaştırmaya çalışır.

2.8. Vuslat Ehlinin Mertebeleri

İbn Debbâğ'ın tasavvuf anlayışında sâlikin şartlarından birisi hiçbir haz ve makama takılmadan sürekli terakki halinde olmasıdır. Zira muhib, mahbûbun sıfatlarından her yeni bir sığata muttali olduğunda, bu sıfattan duyduğu haz kendisini bir üst mertebeye terakki etmekten alıkoyar. Bu yüzden sâlikin dikkatli olması ve bu hazlara itibar etmeksizin kemâl mertebelerinde yükselmeye devam etmesi gerekir. Sâlik, bu terakkide devam etmesi durumunda, nefsinin hissi âlemden tamamen koparak mahbûptan başkasının kabul edilmediği hürriyet makamına erişeceğini belirten İbn Debbâğ, bu makamu: "Kâinata, mahbûptan başka hiçbir varlığa köle olmamak" şeklinde tanımlar. Ona göre, bu makamdaki sâlik, mâsivâdan hür, mahbûpta köledir.⁷⁵ Sâlik bu makama ulaştığında aslında hâl ve makamlardan geçmiş olur. Çünkü hâl ve makamlar seyr-u sülûk aşamalarından olsalar da belli bir mertebeden sonra sâlik/muhib ile mahbûbu arasında hicap olurlar. Sâlik bu mertebeye ulaştığında, muhabbet, muhib ve mahbûb ayırımı tamamen ortadan kalkar ve ittihat gerçekleşmiş olur.⁷⁶ Ayrıca ona göre kudsi müşahedenin devamlı sûrette hâsıl olabilmesi için cismanî varlıklardan uzaklaşmak gerekir. İbn Debbâğ'a göre bunun da iki yolu vardır: Birincisi ölüm; ikincisi ise bedenî kuvvetten tamamen soyutlanmaktır.⁷⁷

İbn Debbâğ, bedenî kuvvetten soyutlanmayı şöyle bir örnek üzerinden izah eder: Âşık, hasta olan mâşukuna aş pişirirken, mâşukun "âhh" diye inlediğini duyar. O esnada kaynamakta olan aş karıştırmaya devam eden âşık, mâşukun iniltisinin sarhoşluyla kendinden geçer ve kaşığı elinden düşürür, fakat parmaklarıyla aş karıştırmaya devam eder. Âşık, parmakları aşın içinde eriyinceye kadar karıştırmaya devam eder fakat parmaklarının yandığını ve aşın içinde eriyip kaybolduğunun farkına dahi varmaz. Görüldüğü üzere İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde sekr, gaybet ve hatta ittihat dâhil bütün hâl ve makamlar, esasında muhabbetin bir tezahürüdür. Ona göre Hz. Yusuf'un müşahedesıyla kendinden geçerek parmaklarını doğrayan Mısırlı kadınların du-

⁷⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 84.

⁷⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 85-86-95.

⁷⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 88.

rumu da böyledir. Yani onlar, bir beşerî değil, Hz. Yusuf'un melekî yönünü müşahede etmişler, bu yüzden de *“وَقُلْنَا حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ” Aman Allah'ım! Bu bir beşer değil, bu ancak seçkin bir melektir!*” demişlerdi. Aynı sahnede yer alan melikin hanımı Züleyha'nın diğer kadınlar gibi parmaklarını kesmesini ise İbn Debbâğ, Züleyha'nın temkin ehli olmasına bağlar.⁷⁸

İbn Debbâğ'ın düşüncesinde makamların belli bir ölçüsü olmadığı için aslında her makam üstüne göre eksik, altına göre kemâl ifade eder. Ona göre *“حسنات الأبرار سيئات المقربين”* Ebrârın hasenatı, mukarrabinin seyyiatı gibidir”⁷⁹ sözünün manası da budur. Yani iyilerin salih amel diye yaptıkları, mukarrebler (üst makamdakiler) nezdinde günah (eksiklik ve kusur) addedilebilir.⁸⁰

İbn Debbâğ, alanın muhakkiklerine dayandırdığı muhabbet anlayışına göre, bir kimse bu makamdan bir zerreye sahip olduğunu iddia eder de âlemde mahbûbundan daha mükemmel bir varlığın mevcudiyetine inanırsa, muhabbetin de muhiblerin hükmünden de çıkmış olur.⁸¹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “bir şeyi çok sevmen, seni kör ve sağır eder”⁸² hadisi de ona göre bu manadadır. Yani bu makamda bulunan muhib, mahbûbundan başkasını göremez, ondan başkasının sesini işitemez demektir.⁸³

İbn Debbâğ'ın muhabbet anlayışının önemli ayaklarından birisi de muhib-mahbub ilişkisidir. Ona göre, muhib, hiçbir zaman sevdiğinin kusurlarını görmemelidir. Zira mahbûbun zâhirî sûreti dahi hakiki muhabbete engel teşkil diyorsa, mahbûbun kusurlarının görülmesi, muhib hakkında büyük bir kusur ve eksiklik addedilir. İbn Debbâğ, bu makamın *müşahededede fena* diye isimlendirildiğini ifade eder. Bununla birlikte bazı temkin ehli kimselere göre, tecelli nûrunun yakıcılığını bertaraf etmek için zâhîrî sûretlere itimat edilebileceğini belirten İbn Debbâğ, Allah Resûlü'nün (s.a.v), vahyin ağırlığından bir nebze

⁷⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 90.

⁷⁹ bk. Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye* (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1/155; *Letâifü'l-işârât* (Mısır: el-Hey'tü'l-Mısriyye, ts.), 3/418; Gazâlî, *İhyâ* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1982), 1/127.

⁸⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 89.

⁸¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 91.

⁸² Ebû Dâvûd, “Nevm”, 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/24.

⁸³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 91.

soluklanabilmek için eliyle Hz. Âişe'nin bacağına vurarak "konuş benimle ey Hümeyrâ!"⁸⁴ demesini bu kabilden bir soluklanma olarak değerlendirir.⁸⁵

İbn Debbâğ'ın muhabbet anlayışında dikkat çeken bir diğer husus; muhabbet ile bedenî-rûhî kuvvet arasında bağ kurmasıdır. Şöyle ki; rûhânîyeti kuvvetli olanların bedenleri zayıf olur. Bu gibi kimselerin bünyelerinin zayıf ya da ömürlerinin kısa olması aslında bu kuvvetin zayıflığındandır. Dolayısıyla kalbî riyazâta sahip olmayanların muhabbete duçar olmaları halinde akıllarını kaybetmeleri ya da Mecnun gibi insanlardan uzaklaşmaları bu yüzdendir.⁸⁶

3. Aşk ve Aşka Dair Bazı Haller

İbn Debbâğ'a göre, muhabbetin en üst mertebesi olan aşk: Muhabbet-te/sevgide ileri gitmek, haddi aşmak demektir. Ona göre şevk, vecd, garâm, iftitân ve fenâ gibi muhabbet makamlarının tamamı bu makamda mündemiçtir. Bu yüzden: "her âşık muhibtir, fakat her muhib âşık değildir" denmiştir. Bununla birlikte İbn Debbâğ'ın düşünce sisteminde gerçek anlamda aşkın tanımı mümkün değildir. Bu yüzden mütekaddim bazı sûfiler "aşk, ilâhî deliliktir" yani, ona akıl sız ermez demişlerdir.⁸⁷ Aşk bedene musallat olunca onu zayıf düşürüp, tahrip etmesi de bu yüzdendir. İbn Debbâğ bu düşüncüyü *إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا* "Krallar bir ülkeye girdiler mi, oranın altını üstüne getirirler"⁸⁸ âyetiyle destekleyerek, Hakk Teâlâ'nın (Kral) aşkı ve muhabbetinin kuşattığı beden (ülke), bir şekilde harap olacağını, yani zayıflayıp gündün güne eriyip yok olacağını savunur.⁸⁹

Ayrıca onun düşüncesinde aşktan neşet eden nisbet ve yakınlık, ulvî ve süflî her türlü nisbet ve yakınlığın temelidir. Zira aşk olmasaydı, kâinatta ne hareket olurdu ne de muharrik, ne kâmil olurdu ne de mükemmil. Yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Debbâğ'ın tasaavuf anlayışında ulvî âlemdeki bütün

⁸⁴ bk. Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbüri, *Garâibü'l-Kurân ve regâibü'l-furkân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416), 2/402; Ali b. Muhammed Ebü'l-Hasan Nuriddîn el-Herevî el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâi'l-mezûa (mevzuat-ı kübrâ)*, (Beyrut: Dâru'l-emâne, 1971), 191.

⁸⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 92.

⁸⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 93.

⁸⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 96-97.

⁸⁸ en-Neml 27/34.

⁸⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 97.

nuranî cevherler ya âşıktır ya da mâşuk. İlâhî nisbet bütün kâinata bu âlemden yayılmıştır. İbn Debbâğ'a göre cemadatın dâhî birbirine olan çekim kuvveti bu nisbetin (aşkın) bir tezahürüdür. O, bu düşünceyi şu şekilde ifade eder:

فواعجباً للذهر لم يخجل مهجته من العشق حتى الماء بعشقه الخمر

Bak sen zamanın şu yaptığına! Hiç bir şey kalmadı

Aşkın girmediği, hatta şarap bile âşık oldu suya.

İbn Debbâğ, âşıklardan birinin ölümünün hemen akabinde diğerinin ölmesini de bu yakınlık ittihadın bir neticesi olarak değerlendirmektedir.⁹⁰

Ayrıca o, makamların en yücesi olan aşk makamına ulaşanların, gaybî sıralara dahi muttali olacağını ve bu ittila ve müşahedenin zanni veya sezgisel değil, doğrudan keşf ve müşahede şeklinde tezahür edeceğine inanır. İbn Debbâğ, bunun için gaybî idrake perde olan ve zâhirî duyulardan soyutlanan nefsin uykusu/rüya halindeki idrakini delil gösterir. Bununla birlikte tüm arazlardan soyutlanmadan insan hakikatinin tam manasıyla anlaşılmasının mümkün olmayacağını belirten İbn Debbâğ,⁹¹ bir işârete dayandırdığı bu düşünceyi şu şekilde özetler: Allah'ın marifetine ve muhabbetine ulaşmanın tek yolu O ise, hakikatte muhib de O'dur, mahbûb da; hakiki varlık yalnızca O'dur.⁹² İbn Debbâğ bununla -yukarıda da ifade edildiği gibi- aslında seleflerinin vahdet düşüncesini birebir yansıttığı söylenebilir.

4. Muhabbetin Kazandırdığı Üstün Faziletler

İbn Debbâğ'a göre Muhabbet, nefse safâvet, letâfet ve rikkat gibi sâliki ulvî âleme hazırlayan manevî birçok sıfat kazandırır. O, bu düşüncesini temellendirmek için tarihin meşhur şahsiyetlerini örnek gösterir. Şöyle ki; ilim ve irfandan uzak, bedevî tabiatlı katı bir yaşam tarzını benimsemiş kimselerin dahi muhabbete duçar olduklarında tabiatlarının yumuşadığı, zihinlerinin duruladığı ve idraklerinin berraklaştığı bilinen bir gerçektir. Mesela, Leyla'nın aşkına tutulan Mecnun buna örnektir. Edebî anlamda hiçbir tahsili ve ihtisası olmama-

⁹⁰ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 97.

⁹¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 100.

⁹² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 103.

sına karşın, Mecnun'un, gerek nazımda gerekse nesirde yüzyıllar boyu birçok edebiyatçıyı hayrete düşüren derûnî sözleri, ona göre Leyla'nın aşkının kendisine kazandırdığı letâfet ve safâvetin yansımından başka bir şey değildir.⁹³

İbn Debbâğ, aşkın muhibbe kazandırdığı letâfeti daha da ileriye taşıyarak, muhabbet ehli kimselerin gaybî meselelerin keşfine erişebileceklerini savunur. Ona göre sevdiğinden çok uzaklarda olmasına rağmen mahbûbunun hallerinden haber veren âşıkların gayb bilgisi de bu letâfetin bir tezahürüdür.⁹⁴

İbn Debbâğ'ın muhabbet kavramıyla bağlantılı olarak ele aldığı diğer bir konu, varlığa bahşedilen cemâl ve nûr-u ilâhî mevzuudur. Ona göre kâinatın farklı varlık türlerine vaz edilen cemâl, temiz nefisleri gafletten uyandırır ve ana yurtları olan kudsi âleme urûc ettirir. Süflî âleme saçılmış olan cemâlin ve nurların tamamı, aslında ulvî âlemin bir yansıması ve eseridir. Fakat her varlığın bundan nasibi, Hakk Teâlâ'nın kendisinde vazettiği kabul, kuvvet ve istidâd nisbetindedir. Bu âlemde Hakk'ın nûrunun tecelli etmediği tek bir zerrenin dahi bulunmadığını belirten İbn Debbâğ, bu nurdan nasıpdâr olan varlıkların hazzının, kabul ve istidâdına göre farklılık arz edeceği kanaatindedir.⁹⁵

İbn Debbâğ'ın muhabbet ve cemâl anlayışında dikkat çeken diğer bir husus, mahbûbun cemâlinin zâhirî varlığından soyutlanma meselesidir. Şöyle ki; herhangi bir varlığın cemâline/güzelliğine vurulan âşık, bir süre sonra onunla karşılaştığında güzelliğinin kaybolduğunu veya değiştiğini görerek daha önce ona karşı duyduğu özlem, iştihak ve heyecanı duymamaya başlar. İbn Debbâğ, bunun sebebinin şu şekilde açıklar: Âşık, ilk görüşte tutulduğu güzelliği ve cemâli, mâşukun bedeninden tamamen soyutlayarak zihnine ve gönül dünyasına taşımıştı. Kendisiyle birlikte her an mevcut olan bu sûret, harîçteki mücessem varlıkların aksine, değişim ve bozuluştan uzaktır. Dolayısıyla âşık, hakikatte sevdiğinin cismânî güzelliğinden öte, artık onun soyut cemâline sevdalidir. Bu da âşığı, sevdiğinin zahirî varlığından müstağni kılar ve ayrılık acısından kurtarmış olur. Bu kimse artık ittihat, yani mahbûbuyla bütünleşme makamında karar kılmıştır.⁹⁶ Fakat o, ancak idraki kuvvetli ve nefsi uyanık kimselerin

⁹³ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 105.

⁹⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 105.

⁹⁵ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 107.

⁹⁶ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 108.

muhabbet tarikinde ilerleyeceği görüşündedir. Bazı sûfiler, müritlerini zâhırî ibadetlerle meşgul ederlerken, bazılarına halvet, uzlet ve zikir gibi daha özel bir sülûk metodunu tavsiye etmeleri bu yüzden. Yani muhabbet tarikine, ancak nefsi temiz, himmeti âlî ve idraki kuvvetli olanlara müsaade edilir.⁹⁷

İbn Debbâğ'a göre, güzel sûretlerden neşet eden muhabbetin muhabbet-i ilâhîyeye ulaştırması gerekirken, sırf şehveti tatmin etmeye bir araç olarak kullanılması, iki cihanda saadete ulaştırmak için bahşedilen bir nimetin, son derece bayağı bir yaklaşımla geçici ve karanlık şehvetlere feda edilmesi anlamına gelir.⁹⁸ Ona göre böyle bir nefis, asıl olan faziletlerden geçip, değersiz ve geçici şeylere bağlandığı için illetli/hasta bir nefistir. Hastalıklar nasıl ki insanı bazı hissi güzellikleri algulamaktan alıkoyuyorsa, suretlerin muhabbeti de dünya hayatında akıl ile hakikatler arasına girerek kişinin ulvî hakikatleri idrak etmekten alıkoyar. Ölüm geldiğinde bu gaflet son bulur, ancak sahibine pişmanlıktan gayri bir şey kalmaz. Bu da ona göre şakâvetin en ileri seviyesidir.⁹⁹ İbn Debbâğ bu düşüncesini şu beyitlerle terennüm eder:

تُطَقِّقِي جَوِّي بَيْنَ الْحَشَا وَالْأَضَالِيعِ	إِذَا زُمْتُ مِنْ لَيْلَى عَلَى الْبُعْدِ نَظْرَةً
مَحَابِسِنَ لَيْلَى مُتَّ بِدَاءِ الْمَطَامِيعِ	تَقُولُ نِسَاءَ الْحَيِّ تَطْمَعُ أَنْ تَنَرَى
سِوَاهَا وَمَا طَهَّرْتَهَا بِالْمَسَامِيعِ	وَكَيْفَ تَنَرَى لَيْلَى بَعَيْنِي تَنَرَى بِهَا
خَدِيدُ سِوَاهَا فِي خُرُوقِ الْمَسَامِيعِ	وَتَلْتَدُ مِنْهَا بِالْخَدِيدِ وَقَدْ جَرَى
أَرَاكَ بِقَلْبٍ خَائِبٍ لَكَ خَاضِعِ	أَجْلُوكِ يَا لَيْلَى عَنِ الْعَيْنِ إِتْمَا

*Ne zamanki uzaklardan dilersem Leyla'dan, içimi söndürecek bir nazar,
 "Leyla'nın güzelliğini nasıl görmek istersin, arzunla öl!" der kadınlar,
 "Başkasını gördüğün gözlerle nasıl bakarsın Leyla'ya, gözleri temizlemeden yaşlar,
 Leyla'nın sözlerinden nasıl şevk alırsın, başkasını işitmişken duyular,"
 Sen, gözle görülmekten yücesin ey Leyla, seni gözlerle değil, teslim olmuş bir kalp-
 le görürüm.*

⁹⁷ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 110.

⁹⁸ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 114-115.

⁹⁹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 114-115.

İbn Debbâğ, "من عرف نفسه فقد عرف ربه" "nefsini bilen, rabbini bilir"¹⁰⁰ hadisine atıfta bulunarak, nefsinin tezkiye etmeyeninin Rabbini bilemeyeceğine, tezkiyenin de ancak riyazetle gerçekleşebileceğine dikkat çeker. Ayrıca o, ilâhî inayet olmaksızın vuslatın imkânsız olduğunu, Cenâb-ı Hakk, kuluna kendini tanıtmadan kulun O'nu tanımasının muhal olduğunu belirtir.¹⁰¹ İbn Debbâğ bu düşüncesini güneş metaforuyla şu şekilde açıklar:

Güneşin varlığının hakikati bu kadar açık olmasına rağmen, aynıının/zâtının vasıtasız görülebilmesi nûrunun/ışığının şiddetinden dolayıdır. Bir bakıma güneşin zuhurunun kuvveti, hakkıyla idrak edilmesinin önünde perde olmuştur. Ancak buradaki hicap/perde, güneşin zâtından değil, ona bakan gözlerin noksanlığından kaynaklanmaktadır. Nitekim Güneşin sûretinin su gibi şeffaf ya da ayna gibi berrak cisimlerin yansımada görülebilmesi bunun göstergesidir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın varlığı da böyledir. Zuhurunun şiddetinden dolayı vasıtasız görülmesi imkânsızdır. Ancak, Hakk'ın görülmesine yardımcı olacak vasıtaların (örneğin nefsin) varlığı zâtından olmadığı için, Hakk'ın ru'yeti yine Hakk sayesinde mümkündür. Dolayısıyla sâlik, nefsinin tezkiye ederek (su gibi şeffaf, ayna gibi berrak hale getirip) saflaştırmayı başardığında, artık nefs-i zekiyesi, Hakk'ın müşahedesi için hazır hale gelir ve buna vasıta olur. Sonuç itibarıyla nefsin bilinmesi, Rabbin bilinmesine bir araç olmuştur.¹⁰²

İbn Debbâğ'a göre Efendimizin (s.a.v): "إن الله سبحانه سبعين حجاً من نور لو كشفها" "Allah Teâlâ ile kul arasında, yetmiş bin nûrdan (ve yetmiş bin zulmetten) perde vardır. Şayet Hakk Teâlâ bu perdeleri kaldırırsa, O'nun veçhinin celâli her şeyi yakar"¹⁰³ hadisindeki perdeler de yine bu mânâdadır, yani zuhurunun şiddetidir. Zira hiçbir varlığın Hakk Teâlâ'nın varlığını/zâtını perdelemesi mümkün değildir. Zulmet perdelerinin anlamı kullarda ârız olan şek, şüphe, cehalet, gaflet ve gevşeklik gibi arazlar; nurdan perdeler ise sâliklerin hâl ve makamlarıdır.¹⁰⁴ Tatmayan bilemez!

¹⁰⁰ Yahya b. Muaz er-Râzî'ye nisbet edilen bu söz, mânâ, itibarıyla sahih olsa da hadis olarak sabit değildir. bk. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/262.

¹⁰¹ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 123.

¹⁰² İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 124.

¹⁰³ Taberânî, *Mu'cemü'l-avsat*, 6/278; Heytemî, *Mu'cemü'z-zevâid*, 1/79. (Benzer lafızlarla).

¹⁰⁴ İbn Debbâğ, *Meşâriku envâri'l-kulûb*, 124-125.

Sonuç

İbn Debbâğ el-Keyrâvânî'nin muhabbetle ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışma gösteriyor ki; muhabbetin İbn Debbâğ üzerinde büyük bir etkisi vardır. Onun düşünce sisteminde aşk/muhabbet, âlemin varlık sebebi ve iki cihan saadetinin yegâne anahtarıdır. Zira saadet için marifet, marifet için de muhabbet şarttır. Ancak İbn Debbâğ, -istisnalar hariç- insanî vehimlerin önceliğinden ötürü bu tür bir muhabbetin kendiliğinden hâsıl olamayacağını, ilâhî muhabbeti doğuran marifet için evveli emirde ilâhî sanata nazar ve istidlâlin şart olduğunu savunur. Onun anlayışında, muhabbetin sebebi ya mahbûbun muhibbe ihsanı ya da mahbûbun zâtının kemâlidir. Aslında kemâl, muhabbeti tetikleyen cemâlî de sırrıdır. Mahbûbun sevilmesine asıl sebep olan şey onda bulunan gizli bir sıfattır. Bu sıfat somut olmadığı için, ne kadar dakik olsa da akıl bu illeti idrak edemez. İbn Debbâğ'ın tasavvuf düşüncesinin merkezinde muhabbet, muhabbetin de merkezinde cemâl, celâl ve kemâl sıfatları yer aldığı söylenebilir. Nitekim çalışmamızın ana temasını oluşturan muhabbet kavramı, İbn Debbâğ'a göre mahbûbun zâhirî ya da bâtnî cemâl ve kemâl sıfatıyla alakalı bir olgudur. Aslında İbn Debbâğ, muhabbetin, sözle ifade edilebilecek ya da anlaşılabilir bir olgu olmadığı kanaatindedir. Çünkü Ona göre muhabbet, varlık âleminin en latif olgusu olduğu için, his ve duyu âlemine ait bir lafza veya söze bürünmesi letafetini yok edecektir. Ayrıca aşk ve muhabbet ayırımına giden İbn Debbâğ'a göre; sevgi, muhibbin kontrolünde olursa *muhabbet*, muhib onun kontrolünde olursa ona da *aşk* denir. İbn Debbâğ'a göre muhib ilkinde mürîd, ikincisinde ise murâddır. Son olarak; İbn Debbâğ, tüm bu sıfatların kendi içindeki değerinin ve kemâl ölçüsünün şer-i şerifle mukayyet olduğunu özellikle vurgular.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ibbâs amme'stehere mine'l-ehhâdîss 'alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 2000.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*, 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Az, Ahmet. *Nakşebendî-Hâlidîliğin Bir Kolu Olarak Haznevîlik (Tarihsel Süreç, Şahsiyetler, Usul, Âdâb, Erkân)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Buhârî, Ebû Abdilleh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1982.
- Heytemî, Ebü'l-Hüseyn Nuriddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mu'cemü'z-zevâid ve menbai'l-fevâid*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- İbn Debbâğ, Abdurrahman b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Evsî el-Üseydî. *Meşâriku envâri'l-kulûb ve mefâtihu esrâru'l-guyûb*. Beyrut: Dâr Sâdır, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *er-Rûh*. Dımaşk: Dâr İbn Kesîr, 2005.
- İbnü'l-Kâdî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî. *Dürretü'l-ħicâl, fi esmâi'r-ricâl (Zeyl Vefyâtü'l-A'yân)* 3 Cilt. Kahire: Dâru't-türâs, 1971.
- Kârî, Alî b. Muhammed Ebü'l-Hasan Nuriddîn el-Herevî. *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâi'l-mezûa (mevzuat-ı kübrâ)*. Beyrut: Dâru'l-emâne, 1971.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hüsni el-idrisî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâat*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Letâifü'l-işârât*. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'ü'tü'l-Mısriyye, ts.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnusiyyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri. *Sahîhu Müslim*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Halebî, 1955.

- Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî. *Garâibü'l-Kurân ve regâibü'l-furkân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416.
- Safedî, Selâhaddîn Halil b. Ebîk b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 2000.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım. *Mu'cemü'l-avsat*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Tekrûrî, Ahmed Baba b. Ahmed. *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*. Libya, Dâru'l-Kâtib, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-Kebîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Vâdî Âşî. *Bernâmec*. Beyrut: Dâru'l-mağribi'il-İslâmî, 1980.